

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Het Brusselse hof van Nassau

De oprichting van een laatmiddeleeuwse stadsresidentie

Meijering, Stefan; Vannieuwenhuyze, B.J.

Publication date

2010

Document Version

Final published version

Published in

Revue belge de philologie et d'histoire

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Meijering, S., & Vannieuwenhuyze, B. J. (2010). Het Brusselse hof van Nassau: De oprichting van een laatmiddeleeuwse stadsresidentie. *Revue belge de philologie et d'histoire*, 88(2), 349.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Het Brusselse *hof van Nassau* De oprichting van een
laatmiddeleeuwse stadsresidentie
Bram Vannieuwenhuyze, Stefan Meijering

Citer ce document / Cite this document :

Vannieuwenhuyze Bram, Meijering Stefan. Het Brusselse *hof van Nassau* De oprichting van een laatmiddeleeuwse stadsresidentie. In: Revue belge de philologie et d'histoire, tome 88, fasc. 2, 2010. Histoire médiévale moderne et contemporaine. pp. 349-376;

doi : 10.3406/rbph.2010.7929

http://www.persee.fr/doc/rbph_0035-0818_2010_num_88_2_7929

Document généré le 29/06/2017

Het Brusselse *hof van Nassau* De oprichting van een laatmiddeleeuwse stadsresidentie⁽¹⁾

Bram VANNIEUWENHUYZE & Stefan MEIJERING
Katholieke Universiteit Leuven

Een hof in de stad

Er wordt tegenwoordig heel wat aandacht besteed aan het thema ‘de adel in de middeleeuwse stad’. De sociale, economische en politieke integratie van edellieden in de laatmiddeleeuwse stedelijke maatschappij en de ontplooiing en verbreiding van hun gedragspatronen en consumptiecultuur onder de stedelingen staan vaak centraal⁽²⁾. Andere werken gaan nader in op het luxueuze hofleven van de landsvorsten en hun entourage⁽³⁾. Wetenschappelijk onderzoek over de stedelijke residenties van de adel is evenmin schaars. In

(1) Dit artikel vormt een uitdieping van een onderdeel uit de onuitgegeven masterscriptie van Stefan Meijering, geschreven onder begeleiding van Bram Vannieuwenhuyze (Stefan MEIJERING, *Het hof van Nassau te Brussel. Een bouwgeschiedenis en reconstructie van een middeleeuws stadspaleis*, Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven masterscriptie), 2009, 62 + 57 p.). We willen hierbij graag een aantal mensen bedanken die op verscheidene tijdstippen inspirerende hulp, suggesties en opmerkingen aanreikten: Paul Janssens en René Vermeir, beiden leescommissarissen van de masterscriptie, collega’s Jan Dumolyn, Jelle Haemers en de jonge mediëvisten en onderzoekers van de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent.

Gebruikte afkortingen: Algemeen Rijksarchief van België (ARA); Archief van het OCMW-Brussel (AOB); Nationaal Archief te Den Haag (NADH); Nassause Domeinraad: Raad en Rekenkamer te Breda I, 1170-1580 (NDRRB).

(2) Frederik BUYLAERT, “Edelen in de Vlaamse stedelijke samenleving. Een kwantitatieve benadering van de elite van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brugge”, in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, dl. 4, 2007, p. 29-56; Paulo CHARRUADAS, “La genèse de l’aristocratie urbaine à Bruxelles au miroir de l’historiographie italienne (XIIe-XIVe siècles). Entre service militaire à cheval et activités civiles lucratives”, in *Histoire urbaine*, dl. 21, 2008, p. 49-68.

(3) André UYTTEBROUCK, “Quelques aspects de la vie quotidienne à la Cour de Brabant (fin XIVe - début XVe siècle)”, in Werner PARAVICINI, ed., *Alltag bei Hofe. 3. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Ansbach 28. Februar bis 1. März 1992*, Sigmaringen, Thorbecke, (Residenzenforschung, vol. 5) 1995, p. 149-170; Anne CHEVALIER-de GOTTAL, *Les fêtes et les arts à la Cour de Brabant à l’aube du XVe siècle*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1996, 206 p. (Kieler Werkstücke. Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters, vol. 7); Peter STABEL, “For mutual benefit? Court and City in the Burgundian Low Countries”, in Steven GUNN & Antheun JANSE, eds., *The Court as a Stage. England and the Low Countries in the Later Middle Ages*, Woodbridge, The Boydell Press, 2006, p. 101-117.

verscheidene studies wordt de ruimtelijke spreiding van deze hoven over de stad behandeld⁽⁴⁾.

Er is echter veel minder bekend over de concrete wijze waarop een buitenstedelijke edelman, adellijke familie of topambtenaar een stadsresidentie uit de grond kon stampen. Met andere woorden: hoe verwierf een 'vreemde-ling' van stand en voorzien van de nodige middelen zich een plaats in een bestaande stad? Het gaat hier dan niet zozeer om de plaats binnen de stedelijke maatschappij (al is die er uiteraard nauw mee verbonden), maar eerder om het vergaren van een plaats binnen de stedelijke ruimte, bijvoorbeeld via de verwerving van één of meerdere eigendommen. Was de totstandkoming van zo'n stadsresidentie een 'organisch' proces, waarbij de eigendommen op haast vloeiende wijze in het bezit kwamen van de edelman? Of werd de constructie van een stadsresidentie gerealiseerd volgens een vooropgezet plan, waarbij onteigeningspraktijken niet uit de lucht waren? Of legden de eigenaars gewoon een gezonde dosis pragmatisme aan de dag door op de juiste momenten de juiste gronden of huizen te verwerven? De vraag rijst dan in welke mate het historisch toeval hierbij een rol speelde.

Omwille van de gunstige bronnensituatie (zie verder) en omwille van haar ligging vormt het Brusselse *hof van Nassau* een goede casus om een antwoord te zoeken op de bovenstaande vragen. Deze laatmiddeleeuwse adelsresidentie in hartje Brussel werd uitgebouwd door uitheemse rijke edellieden. Daarenboven lag het complex op een emblematische site: het nam een groot gedeelte van de westelijke zijde van de *Coudenberg* in beslag. Amper 200 meter verderop lag het hertogelijke paleis, zetel van achtereenvolgens de Brabantse, Bourgondische, Habsburgse en Spaanse landsvorsten. Uit de aanwezigheid van het paleis, een hele rits centrale instellingen en talrijke adellijke hoven leiden we af dat de gronddruk op de laatmiddeleeuwse *Coudenberg* vrij hoog was. De andere adellijke hoven deden echter allen onder in omvang, pracht en praal. Reisverslagen, stadszichten en stadsplannen maken duidelijk dat het *hof van Nassau* een ongelofelijke *eyecatcher* was. En niet alleen de buitenzijde viel op. In dit complex hield Willem van Oranje er ooit een luisterrijk en geldverslindend hofleven op na⁽⁵⁾. Albrecht Dürer en kardinaal Luigi d'Aragona bewonderden er een uitgebreide collectie kunstschatten en rariteiten⁽⁶⁾.

(4) Krista DE JONGE, "De Europese context", in Arlette SMOLAR-MEYNART, André VANRIE, Micheline SOENEN, Liane RANIERI, Martine VERMEIRE & Krista DE JONGE, *Het Paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis*, Brussel, Gemeentekrediet, 1991, p. 161-172; Myra NAN ROSENFELD, "La distribution des palais et des hôtels à Paris du XIVe au XVIe siècle", in Jean GUILLAUME, *Architecture et vie sociale. L'organisation intérieure des grandes demeures à la fin du Moyen Âge et à la Renaissance. Actes du colloque tenu à Tours du 6 au 10 juin 1988*, Paris, Picard, 1994, p. 207-220; John DUNNE & Paul JANSSENS, eds., *Living in the City: Elites and their Residences, 1500-1900*, Turnhout, Brepols, 2008, 255 p. (Studies in European Urban History (1100-1800), vol. XIII).

(5) Marie-Ange DELEN, *Het hof van Willem van Oranje*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, s.d., 400 p.

(6) Respectievelijk Ludwig BASTOR, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518*, Freiburg im Breisgau, Herdersche Verlagshandlung, 1905, p. 116-117 en 165 (Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes, vol. IV, 4) en J.-A. GORIS & G. MARLIER, *Le journal de voyage d'Albert Dürer dans les Anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d'esquisses à la pointe d'argent et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, Bruxelles, La Connaissance S.A., 1970, p. 38 en 65-66.

Zicht op de Coudenberg door Bartholomeus de Mompere uit 1558-1560, met op de voorgrond het hertogelijk hof en rechts op de achtergrond het hof van Nassau (© Archief van de Stad Brussel).

Dit belangrijke complex ontsnapte uiteraard niet aan de aandacht van de historici, al kreeg het nooit een aparte studie. De historische literatuur is dan ook zeer versnipperd. Begin 20ste eeuw publiceerde Roest van Limburg een weinig diepgaande studie over de verschillende paleizen van de Nassau's⁽⁷⁾. Cuvelier en Saintenoy kondigden een monografie over de geschiedenis van het hof aan, maar deze werd nooit officieel gepubliceerd⁽⁸⁾. Verder vindt men in de literatuur vooral geïsoleerde en eindeloos herhaalde feiten. Zo leest men vaak dat Engelbrecht II van Nassau van stadswegen subsidies ontving om zijn hof te bouwen⁽⁹⁾. Verscheidene historici beschouwden de residentie dan ook als een bouwwerk – soms zelfs nieuwbouw – van het einde van de 15^{de}

(7) T. ROEST van LIMBURG, “Voormalige Nassausche paleizen in België (I)”, in *Onze Kunst*, dl. 6, 1907, p. 79-95.

(8) “Une histoire complète du palais de Nassau, due à J. Cuvelier et P. Saintenoy, existe en manuscrit, attendant l'occasion favorable d'être livrée à l'impression” (Joseph CUVELIER, “La Chapelle Saint-Georges à Bruxelles”, in *L'illustration de la Belgique, du Grand Duché de Luxembourg et de la colonie*, Courtrai, Imprimerie Jos. Vermaut, p. 6); zie ook Paul SAINTENOY, *Les arts et les artistes à la Cour de Bruxelles. Le palais des ducs de Bourgogne sur le Coudenberg à Bruxelles du règne d'Antoine de Bourgogne à celui de Charles Quint*, Bruxelles, Académie Royale de Belgique – Classe des Beaux Arts, 1934, p. 38 (Académie Royale de Belgique – Classe des Beaux-Arts. Mémoires, 2e série, vol. V, 1).

(9) ROEST van LIMBURG, “Voormalige Nassausche paleizen”, *op. cit.*, p. 86; SAINTENOY, *Les arts et artistes*, *op. cit.*, p. 142; Stan LEURS, “De vorstelijke heuvel van Koudenberg”, in *Eigen Schoon en de Brabander*, dl. 35, 1952, p. 158 en 161; Arlette SMOLAR-MEYNART, “Van de oorsprong tot Karel V”, in SMOLAR-MEYNART e.a., *Het Paleis van Brussel*, *op. cit.*, p. 86; Krista DE JONGE, “Het Hof in de Stad”, in *Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld*, Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2000, p. 169.

en/of begin van de 16de eeuw⁽¹⁰⁾. Andere vaak aangehaalde personen zijn de 14de-eeuwse ‘grondlegger’ Willem van Duvenvoorde en enkele 15de- en 16de-eeuwse bouwmeesters⁽¹¹⁾. Leurs gaf een architecturale beschrijving van het complex⁽¹²⁾ en in de jaren 1930 reconstrueerde Saintenoy de oorspronkelijke plattegrond en de gevelpartijen⁽¹³⁾. Lemaire maakte een studie over de recentere bouw- en afbraakgeschiedenis van het complex⁽¹⁴⁾. Ten slotte kunnen we wijzen op enkele bijdragen over de bewaard gebleven Sint-Joriskapel⁽¹⁵⁾.

(10) ROEST van LIMBURG, “Voormalige Nassausche paleizen”, *op. cit.*, p. 79; S.W.A. DROSSAERS, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad. Eerste deel. Het archief van den Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581. Inventaris*, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief – Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1948, p. 196 (ook online consulteerbaar: http://www.nationaalarchief.nl/toegangen/pdf/NL-HaNa_1.08.01.ead.pdf); LEURS, “De vorstelijke heuvel”, *op. cit.*, p. 162; Victor Gaston MARTINY, “L'aménagement urbain de Bruxelles du XVe au XVIIIe siècle”, in Mina MARTENS, ed., *Histoire de Bruxelles*, Toulouse, Éditions universitaires – Édouard Privat, 1976, p. 173; Claudine LEMAIRE, *Het paleis van Karel van Lorreinen 1750-1980*, s.l., s.n., 1981, p. 1; Arlette FOUNGIES, *Karel van Lotharingen en zijn tijd. Catalogus*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1991, p. 19; SMOLAR-MEYNART, “Van de oorsprong tot Karel V”, *art. cit.*, p. 86; Claire BILLEN, “Episoden”, in Claire BILLEN & Jean-Marie DUVOSQUEL, eds., *Brussel*, Antwerpen, Mercatorfonds, 2000 (Steden in Europa, vol. 1), p. 67; DE JONGE, “Het Hof in de Stad”, *art. cit.*, p. 169.

(11) Antonin Guillaume Bernard SCHAYES, *Histoire de l'architecture en Belgique*, Bruxelles, Jamar, 1849, t. II, p. 329; Paul SAINTENOY, “Le passé du Mont-des-Arts et la Bibliothèque Albertine à Bruxelles”, in *Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Beaux-Arts*, t. XIX, 1937, fasc. 2-3, p. 39 & 41; ROEST van LIMBURG, “Voormalige Nassausche paleizen”, *art. cit.*, p. 82; SAINTENOY, *Les arts et artistes*, *op. cit.*, p. 228; DROSSAERS, *Het archief*, *op. cit.*, p. 196; Placide LEFÈVRE, “Le tombeau de Philippe Dale († 1521) à la chapelle de Nassau à Bruxelles”, in *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, t. 21, 1949, p. 25; LEURS, “De Vorstelijke heuvel”, *art. cit.*, p. 160; J. de BORCHGRAVE d'ALTENA, “Note au sujet de la chapelle St-Georges à Bruxelles”, in *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, t. 27, 1955, p. 1; Alexandre HENNE & Alphonse WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles (nouvelle édition du texte original, augmentée de nombreuses reproductions de documents choisis par Mina Martens, archiviste de la ville)*, Bruxelles, Éd. Culture et Civilisation, 1975, t. III, p. 418; MARTINY, “L'aménagement urbain”, *art. cit.*, p. 173; LEMAIRE, *Het paleis*, *op. cit.*, p. 1; FOUNGIES, *Karel van Lotharingen*, *op. cit.*, p. 19; SMOLAR-MEYNART, “Van de oorsprong tot Karel V”, *art. cit.*, p. 85-86; Victor Gaston MARTINY, *Bruxelles. Architecture civile et militaire avant 1900*, Bruxelles, J.-M. Collet, 1992, p. 30; Piet AVONDS, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). Land en instellingen*, Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België – Klasse der Letteren, 1991 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België – Klasse der Letteren, vol. 136), p. 180; *Le patrimoine monumental de la Belgique. Bruxelles. Volume 1. Tome B. Pentagone E-M*, Liège, Pierre Mardaga Éditeur, 1993, p. 532; Arlette SMOLAR-MEYNART, “Un palais dominant le centre urbain. Le Coudenberg (XIIe-XVIIe siècles)”, in Arlette SMOLAR-MEYNART & André VANRIE, eds., *Le Quartier royal*, Bruxelles, CFC-Editions, 1998, p. 21; BILLEN, “Episoden”, *art. cit.*, p. 67.

(12) LEURS, “De Vorstelijke heuvel”, *art. cit.*, p. 160.

(13) Brussel, ARA, Kaarten en Plannen in handschrift, n° 7012; zie ook SAINTENOY, “Le passé”, *art. cit.*, afbeeldingen I-IV.

(14) LEMAIRE, *Het paleis*, *op. cit.*

(15) CUVELIER, “La Chapelle Saint-Georges”, *art. cit.*, p. 1-7; Placide LEFÈVRE, “Jean Hans et sa pierre tombale dans la chapelle St-George à Bruxelles”, in *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, t. 9, 1932, p. 92-94; LEFÈVRE, “Le tombeau”, *art. cit.*, p. 95-115; BORCHGRAVE d'ALTENA, “Note”, *art. cit.*, p. 1-16; P. DUMON, “La chapelle de Nassau”, in *Brabant*, t. 5, 1970, p. 28-32.

Zo hebben we alles overlopen wat over het complex is gepubliceerd. Vooral over de precieze totstandkoming van het laatmiddeleeuwse adellijke hof is zeer weinig bekend.

Naast het hoe is er uiteraard ook het waarom. De Brusselse historici verwijzen traditioneel naar het algemene verklaringsmodel voor de adellijke vestiging op de *Coudenberg*, dat een kleine eeuw geleden werd geformuleerd door Des Marez⁽¹⁶⁾. In zijn ogen werd de eerste stap gezet in de 14de eeuw, toen de feodale Brabantse adel zich in ‘solide stenen huizen’ en als ‘een erewacht’ rond het hertogelijke paleis kwam vestigen, op de plaats van een voormalige joodse gemeenschap. In de daaropvolgende eeuw werd zij echter vervangen door een vreemde, buitenlandse adel. Deze werd hierin gestimuleerd door de Bourgondische hertogen, die de oude Brabantse adel naar het achterplan verwezen, en door de Brusselse stadsoverheid, die zich enorm uitsloofde om de rijke edellieden binnen haar muren te herbergen. Des Marez liet echter na om zijn stelling met concrete bronnen te onderbouwen. In sommige studies wordt ze aangehaald, maar meestal in afgezwakte vorm⁽¹⁷⁾. Zo corrigeerde de Brusselse historica Smolar-Meynart dat niet het vertrek van de joden in 1370, maar de aantrekkingskracht van het hertogelijke paleis rijke burgers, financiers en adel ertoe aanzette om de buurt te ‘omsingelen’⁽¹⁸⁾.

Volgens De Clercq, Dumolyn en Haemers bouwde de laatmiddeleeuwse *self-made man* Pieter Bladelin zijn Middelburgse residentie vooral om zijn snelle sociale opgang te visualiseren en te legitimeren⁽¹⁹⁾. Buylaert was dan weer van mening dat politieke motieven een Vlaamse edelman voor de verwerving van een stadsresidentie deden kiezen⁽²⁰⁾. Elders roept Buylaert trouwens op om het onderscheid tussen de regionale, inheemse adel en de autochtone, Bourgondische adel niet al te scherp te stellen⁽²¹⁾. Zijn dergelijke motieven ook aanwijsbaar voor de eigenaars en bouwheren van het Brusselse *hof van Nassau*? Bezaten zij ook op dit vlak een duidelijke politieke, sociale

(16) Eerst summier (Guillaume DES MAREZ, “La maison de David Teniers II et l’Hôtel Ravenstein”, in *Annales de la Société d’Archéologie de Bruxelles*, t. 26, 1912, p. 16), later iets meer uitgewerkt (Guillaume DES MAREZ, *Le Quartier Isabelle et Terarken. L’origine et le développement de la ville de Bruxelles*, Paris-Bruxelles, Librairie d’Art et d’Histoire – G. Van Orst, 1927, p. 41-42 & 54-56).

(17) Paul SAINTENOY, *Les arts et les artistes à la Cour de Bruxelles. Leur rôle dans la construction du château ducal de Brabant sur le Coudenberg de 1120 à 1400 et dans la formation du parc de Bruxelles*, Bruxelles, Académie Royale de Belgique – Classe des Beaux Arts, 1932, p. 62 (Mémoires de l’Académie royale de Belgique, Classe des Beaux-Arts, 2e série, vol. II, 3); LEURS, “De Vorstelijke heuvel”, art. cit., p. 158; Arlette SMOLAR-MEYNART, “De evolutie van het stadslandschap”, in Arlette SMOLAR-MEYNART & Jean STENGERS, eds., *Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu*, Brussel, Gemeentekrediet, 1989 (Historische Uitgaven. Reeks In-4°, vol. 16), p. 71 ; SMOLAR-MEYNART, “Un palais”, art. cit., p. 21.

(18) SMOLAR-MEYNART, “Van de oorsprong tot Karel V”, art. cit., p. 85.

(19) Wim DE CLERCQ, Jan DUMOLYN & Jelle HAEMERS, “Vivre noblement: Material Culture and Elite Identity in Late Medieval Flanders”, in *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 38, 2007, p. 2 en 12-13.

(20) Voor een diepgaande bespreking, zie Frederik BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie. Edelen, steden en sociale mobiliteit in laatmiddeleeuws Vlaanderen*, Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 2008, p. 446-516.

(21) Frederik BUYLAERT, “La noblesse et l’unification des Pays-Bas. Naissance d’une noblesse bourguignonne à la fin du Moyen Âge?”, in *Revue historique*, vol. 651, 2010, in druk.

of economische agenda? Of houden we het met Des Marez en vele anderen gewoon op de aanwezigheid van het Brabantse en later Bourgondische hof als verklaring *par excellence* voor de creatie van het schitterende hofcomplex?

Het model van Des Marez biedt ten slotte geen verklaring voor de bouwkundige diversiteit die de adellijke hoven op en rond de *Coudenberg* kenmerkte. Bouwhistorici wezen nochtans al vaker op de architecturale heterogeniteit die vele van deze complexen kenmerkte. Meischke & van Tyghem wezen hierbij op factoren als geldgebrek, onteigeningsprocedures en doodgewoon toeval⁽²²⁾. Roest van Limburg dacht daarentegen eerder aan de duur van de werken en de aanstelling van verschillende achtereenvolgende bouwmeesters⁽²³⁾. Uit recenter onderzoek is bekend dat enkele laatmiddeleeuwse Brusselse stadsresidenties effectief in meerdere fasen zijn aangelegd⁽²⁴⁾. Deze evolutie nuanceert de grote veralgemening van Des Marez, waarbij een woning van een Brabantse edelman werd vervangen door een woning van een uitheemse edelman. Er bestonden ongetwijfeld enorme verschillen in de bouwgeschiedenis, ontstaansfactoren en ruimtelijke context van de afzonderlijke stadsresidenties.

In dit artikel trachten we de ontstaansgeschiedenis van het Brusselse laatmiddeleeuwse *hof van Nassau* te reconstrueren. We slaan daarbij meerdere vliegen in één klap, want we gaan dieper in op de geleidelijke vormgeving van het complex, op de inplanting in de stedelijke ruimte en de achterliggende agenda voor deze investering. Het biedt ons tevens de mogelijkheid om een aantal vroeger gepropageerde stellingen kritisch door te lichten. Het verklaringsmodel van Des Marez en de visies omtrent de architecturale heterogeniteit worden afgewogen. Toch willen we hier al wijzen op twee belangrijke beperkingen. Het spreekt voor zich dat een gedetailleerde bespreking van de hele bouwgeschiedenis binnen de beperkte omvang van

(22) “Zowel de nog bestaande gebouwen als de schaarse, bewaard gebleven archivalia tonen aan dat op dit gebied zelden grote opdrachten verstrekt werden. Vrijwel steeds werd in kleine gedeelten gebouwd, waarbij veel veranderingen van plan voorkwamen. Het kan hierbij van betekenis zijn dat men niet over grote kapitalen beschikte doch moest bouwen uit de jaarlijkse inkomsten. Bovendien was het bij stadspaleizen vaak nodig, voor men verder kon, de belendingen te kopen, zodat het toeval kan hebben meegespeeld naar welke zijde de uitbreiding van het complex plaats vond.” (R. MEISCHKE & F. VAN TYGHEM, “Huizen en hoven, gebouwd onder leiding van Anthonis I en Rombout II”, in H. JANSE, R. MEISCHKE, J.H. VAN MOSSELVELD & F. VAN TYGHEM, eds., *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage – Bergen op Zoom, Staatsuitgeverij – Gemeentemuseum Markiezenhof, 1987, p. 131).

(23) “Dat op deze wijze elk werk van eenigen omvang ontzaggelijk veel tijd moest kosten, spreekt van zelf. Die langzame voortgang van het werk was weer oorzaak dat veelal verschillende bouwmeesters onder meer dan één vorst aan een zelfde werk deel hadden. Dit verklaart dan weder den onregelmatigen vorm, die vele kasteelen uit dien tijd kenmerkt” (ROEST VAN LIMBURG, “Voormalige Nassausche paleizen”, art. cit., p. 85).

(24) Dirk VAN EENHOOGHE & Marcel CELIS, “Het ‘Hof van Hoogstraten’, de Brusselse verblijfplaats van Antoine de Lalaing”, in *Monumenten en Landschappen*, vol. 7, 1988, nr. 4, p. 36-62; Walter d’HOORE, *Het Egmont-Arenbergpaleis te Brussel*, Tielt, Lannoo, 1991, 136 p.; Krista DE JONGE, “Le palais Granvelle à Bruxelles: premier exemple de la Renaissance romaine dans les anciens Pays-Bas?”, in Krista DE JONGE & Gustaaf JANSSENS, eds., *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas. Liber doctori Mauricio Van Durme dedicatus*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2000 (Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis, series B, vol. 17), p. 341-387.

dit artikel niet mogelijk is. We bereiden een ander artikel voor over de interne en externe architectuur van het 16de-eeuwse complex, gebaseerd op de bewaard gebleven iconografie en boedelbeschrijvingen. Daarnaast zijn de analyse en de verklaringen uiteraard ook in sterke mate schatplichtig aan het beschikbare bronnenmateriaal. Alhoewel middeleeuwse teksten zelden kant-en-klare antwoorden aanreiken, konden we hier toch bogen op een prachtige collectie bronnenmateriaal.

Een luxesituatie

Bouwgeschiedenissen van adellijke hoven zijn vaak enkel mogelijk dankzij bouwkundig en/of archeologisch onderzoek of dankzij een bijzondere archiefsituatie. De residenties van de landsheren zijn het best gedocumenteerd omdat de archieven en/of paleizen van de middeleeuwse landsheren vaak beter bewaard zijn⁽²⁵⁾. De documenten kwamen terecht in de staatsarchieven en werden intensief geïnventariseerd en bestudeerd. Ook de gebouwen kregen de nodige aandacht omwille van hun historisch belang en prestige.

Deze situatie gaat lang niet op voor de laatmiddeleeuwse stadsresidenties van de adel. In vele gevallen zijn de gebouwen verdwenen uit het stadsbeeld. Zo heeft archeologisch of bouwhistorisch onderzoek naar het *hof van Nassau* weinig zin. In 1624 werd het complex gedeeltelijk in de as gelegd door een uitslaande brand. Na 1731 werd een onderdeel ingepalmd door landvoogd Karel van Lotharingen, die het vanaf 1744 huurde en in 1756 aankocht. Talrijke verbouwingen volgden⁽²⁶⁾. In de loop van de 19de en 20ste eeuw vormde de aanpalende Kunstberg het voorwerp van ontelbare ontwerpen die poogden boven- en benedenstad naadloos aan elkaar te rijgen⁽²⁷⁾. De laatste, ondertussen neogotische overblijfselen van het *hof van Nassau* bleven weliswaar overeind tot in de jaren 1930. Toen werden ze ondanks hevig protest gesloopt om plaats te maken voor twee modernistische kantoorkolossen⁽²⁸⁾.

(25) Zie onder meer Krista DE JONGE, “Het paleis op de Coudenberg te Brussel in de vijftiende eeuw : de verdwenen hertogelijke residenties in de Zuidelijke Nederlanden in een nieuw licht geplaatst”, in *Revue belge d’Archéologie et d’Histoire de l’Art*, 60, 1991, p. 5-38; Hans PATZ & Werner PARAVICINI, eds., *Fürstliche Residenzen im Spätmittelalterlichen Europa*, Sigmaringen, Thorbecke, 1991 (Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Vorträge und Forschungen, vol. 36), 503 p. ; SMOLAR-MEYNART, “Un palais”, art. cit.; Marc BOONE, Leen CHARLES, Krista DE JONGE & Marie Christine LALEMAN, eds., *Het prinselijk Hof ten Walle in Gent*, Gent, Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie, 2000, 217 p.; Bieke HILLEWAERT & Elisabeth VAN BESIEEN, eds., *Het Prinsenhof in Brugge*, Brugge, Van de Wiele, 2007, 118 p.

(26) LEMAIRE, *Het paleis*, op. cit.; Thierry DEMEY, *Bruxelles. Chronique d’une capitale en chantier. 1: Du voûtement de la Senne à la jonction Nord-Midi*, Bruxelles, Legrain, 1990, p. 272-291; FOUNGIES, *Karel van Lotharingen*, op. cit.; *De Koninklijke Bibliotheek van België 1934-1994*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 1994, 101 p.

(27) SAINTENOY, “Le passé”, art. cit., p. 37-41; DEMEY, *Bruxelles*, op. cit., p. 247- 326; Bruno DE MEULDER & Karina VAN HERCK, eds., *Vacant City. Brussels’ Mont des Arts Reconsidered*, Rotterdam-Brussel-Leuven, NAI Publishers, 2000, 384 p.

(28) Deze reorganisatie werd ludiek maar treffend samengevat door de Brusselse historicus Jacobs: “In feite gaat het hier om een slechte Belgenmop. Hier zijn namelijk de Koninklijke Bibliotheek en het Algemeen Rijksarchief gevestigd. Op deze plaats wil ons land dus zijn geheugen bewaren. Maar daarvoor heeft het wel eerst deskundig bijna alle

Enkel de Sint-Joriskapel overleefde het stedenbouwkundige geweld en werd in de nieuwe betonarchitectuur geïncorporeerd.

Buiten- en binnenzicht van de Sint-Joriskapel, enig overgebleven restant van het laatmiddeleeuwse hof van Nassau, nu onderdeel van de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel (© Bram Vannieuwenhuyze).

Ook de archieven van de adellijke families zijn in vele gevallen moeilijk vindbaar, moeilijk consulteerbaar (want in privé-handen) of gewoon verdwenen⁽²⁹⁾. Creatief onderzoek is dan een *must*⁽³⁰⁾. Er bestaan gelukkig enkele goed gedocumenteerde uitzonderingen, zoals bijvoorbeeld het *hof van Croÿ* en het Granvellepaleis⁽³¹⁾. En ook het *hof van Nassau* vormt zo'n uitzonderlijke casus. Dat ligt aan het feit dat de laatmiddeleeuwse familie van Nassau later de koninklijke familie van Nederland is geworden. En net

geschiedenisresten die nog ter plaatse waren, vernield" (Roel JACOBS, *Een geschiedenis van Brussel*, Tielt, Lannoo, 2004³, p. 53).

(29) MEISCHKE & VAN TYGHEM, "Huizen en hoven", art. cit., p. 131.

(30) Goede Brusselse voorbeelden zijn Anne BUYLE, "Localisation de l'hôtel des Ravenstein rue de l'Écuyer", dans *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, t. 59, 1994, p. 207-221; Krista DE JONGE, "Une œuvre disparue de la Renaissance flamande dans un album de du Cerceau: le portail d'entrée de l'hôtel de Maximilien Transsylvanus à Bruxelles", in *Revue belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, t. 66, 1997, p. 75-105; Stéphane DEMETER, "L'hôtel de Mansfeld à Bruxelles. État de la question avant étude archéologique", in *Hémecht. Revue d'Histoire luxembourgeoise*, t. 56, 2004, p. 497-507.

(31) DE JONGE, "Le palais Granvelle", *op. cit.*, p. 341-387; Jean-Marie DUVOSQUEL, "Documents relatifs à l'hôtel de Croÿ sur la place des Bailles à Bruxelles (1315-1597)", in Frank DAELEMANS & André VANRIE, eds., *Bruxelles et la vie urbaine. Archives - Art - Histoire. Recueil d'articles dédiés à la mémoire d'Arlette Smolar-Meynart (1938- 2000)*, Bruxelles, Archives et Bibliothèques de Belgique, 2001 (Archives et Bibliothèques de Belgique, numéro spécial 64), p. 115-162.

zoals de archieven van de Vlaamse en Brabantse landsheren, Habsburgse landvoogden en Belgische koningen terecht kwamen in het Rijksarchief van België, zo werden de Nassause familiearchieven ondergebracht in het Nationaal Archief te Den Haag. Ze bevatten onder meer de archieven van de raad en rekenkamer van de Nassause Domeinraad te Breda, een instelling die werd opgericht om het beheer van de eigendommen van de familie van Nassau in goede banen te leiden⁽³²⁾.

De Nassause Domeinraad produceerde en verzamelde verschillende bronnenreeksen die een inzicht hadden kunnen verschaffen in de geschiedenis van het Brusselse *hof van Nassau*. Helaas hebben ze niet allemaal de tand des tijds overleefd⁽³³⁾. Rekeningen en verslagen over het *hof van Nassau* werden vernietigd. Een fundamentele bron voor de bouwgeschiedenis van het adellijke hof ging zo verloren. Desalniettemin bevat het archief van de Nassause Domeinraad een uitgebreid pakket van 143 documenten over de Brusselse residentie⁽³⁴⁾. De oudste akte stamt uit 1329, de recentste uit 1525. Het zijn hoofdzakelijk schepenbrieven van Brussel met betrekking tot de verkoop van percelen en huizen op de *Coudenberg* of de vestiging en transactie van renten⁽³⁵⁾. Het zijn essentiële documenten voor de studie van de stedelijke instellingengeschiedenis, immobiliënmarkt, sociale topografie, eigendomsverhoudingen en ruimtelijke structuur⁽³⁶⁾.

De minuten van de Brusselse schepenbrieven werden opgetekend in de schepenregisters, die in het stedelijke archief werden bewaard. In tegenstelling tot steden als Gent of Antwerpen, is geen enkel van deze Brusselse schepenregisters bewaard. Ze werden in 1695 bij het bombardement op de stad vernietigd⁽³⁷⁾. Gelukkig ontvingen alle betrokken partijen een afschrift. De eigendomstitels werden door de eeuwen heen zorgvuldig bewaard. Het

(32) Voor een geschiedenis van deze instelling, zie DROSSAERS, *Het archief*, op. cit., p. 15-18.

(33) Na de verbeurdverklaring van de goederen van Willem van Oranje-Nassau in 1568 werd een deel van het archief van de Rekenkamer in Breda onder sequester gesteld, terwijl het andere deel in veiligheid werd gebracht in Dillenburg. Bij de inname van Breda in 1581 haalden Spaanse soldaten de achtergebleven archieven overhoop. Maar de meest nefaste periode voor de archieven situeert zich op het einde van de 18de eeuw. In 1798 kreeg een klerk de machtiging om “alle oude charters en papieren te sorteeren en degene, die door ouderdom onleesbaar of van geen belang waren, te verscheuren” (DROSSAERS, *Het archief*, op. cit., p. 21).

(34) NADH, NDRRB, n°s 1195 tot 1236.

(35) Een diepgaande diplomatieke analyse van de Brusselse schepenbrieven valt uiteraard buiten het opzet van dit artikel, zie hiervoor Philippe GODDING, “Actes relatifs au droit régissant la propriété foncière à Bruxelles au Moyen Âge”, in *Bulletin de la Commission Royale des Anciennes Lois et Ordonnances de Belgique*, t. 27, 1951, p. 93-96.

(36) Voor voorbeelden, zie Marc BOONE, Machteld DUMON & Birgit REUSENS, *Immobiënmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503*, Kortrijk-Heule, UGA, 1981, 285 p. (Standen en Landen, vol. LXXVIII); Tim BISSCHOPS, “Ruimtelijke vermogensverhoudingen in Leiden (1438-1561). Een pleidooi voor een perceelsgewijze analyse van steden en stedelijke samenlevingen in de Lage Landen”, in *Stadsgeschiedenis*, vol. 2, 2007, p. 121-138; Bram VANNIEUWENHUYZE, “Buren, straten en aanknopingspunten. Plaatsbepaling in het laatmiddeleeuwse Brussel (dertiende-zestiende eeuw)”, in *Stadsgeschiedenis*, vol. 4, 2009, p. 97-114.

(37) GODDING, “Actes”, art. cit., p. 88; Henri Charles van PARYS, “Le bombardement de 1695 et les archives de l’hôtel de ville”, in *Annales de la Société Royale d’Archéologie de Bruxelles*, t. 48, 1948-1955, p. 154.

pakket documenten uit de Nassause Domeinraad is zo'n 'eigendomsdossier'. Vroegere eigendomstitels werden systematisch bijgehouden en doorgegeven bij een volgende transactie. Ze kwamen allen in handen van de Nassau's en later in de archieven van de Raad en Rekenkamer te Breda terecht. Op deze basis is het dus mogelijk om de progressieve verwerving, assemblage en uitbreiding van de adellijke residentie te reconstrueren.

De Brusselse schepenbrieven uit de 13de en 14de eeuw zijn relatief kort en werden bijna zonder uitzondering in het Latijn opgesteld. Het is vaak moeilijk om op basis van deze schepenbrieven duidelijk uit te maken welke concrete goederen werden verhandeld en waar ze zich precies bevonden. Recentere akten uit de 15de en 16de eeuw werden meer en meer in het Middelnederlands opgesteld en werden ook veel uitgebreider. Vooral de omschrijving van het voorwerp van de transactie en de lokalisatie van de goederen in de stad werden uitvoeriger beschreven met behulp van nabijgelegen aanknopingspunten (buren, straten, *landmarks*)⁽³⁸⁾. Deze evolutie is vrij belangrijk voor onze analyse. Recentere documenten bieden dus meer houvast. Voor deze concrete casus betekent dit dat we de constructie – of beter assemblage – van het hof en haar voorgangers kunnen kaderen binnen een ruimtelijke context, in plaats van het zeer algemene en vaak voorkomende 'op de *Coudenberg*'.

De plannen van Duvenvoorde

De geschiedenis van het Brusselse *hof van Nassau* start bij Willem van Duvenvoorde⁽³⁹⁾. Aanvankelijk wist hij zich op te werken tot raadsheer, kamerheer en financiële expert van graaf Willem I/III van Henegouwen, Holland en Zeeland en heer van Friesland (bijgenaamd 'de Goede'). In 1328 speelde hij een belangrijke rol bij een alliantie tussen de graaf van Holland-Henegouwen en de hertog van Brabant-Limburg. Zijn tussenkomst vormde het startschot voor zijn opwerking aan het Brabantse hof als financier en raadgever. Vooral na de dood van graaf Willem in 1337 vergrootte zijn rol in Brabant. Volgens Avonds behoorde Duvenvoorde ten laatste sinds 1339 tot de zogenoemde *nausten rade*, een groepje van aan het hof residerende raadsliden en onmiddellijke vertrouwelingen van hertog Jan III van Brabant⁽⁴⁰⁾. Elders rekende hij Duvenvoorde tot 'de sterkste en invloedrijkste figuren uit de tweede helft van de regering van Jan III'⁽⁴¹⁾.

(38) VANNIEUWENHUYZE, "Buren, straten en aanknopingspunten", art. cit., p. 97-114.

(39) Voor biografische nota's, zie Joseph CUVÉLIER, "Un capitaliste du XIVe siècle", in *Bulletins de la classe des lettres et des sciences morales et politiques*, t. 2, 1921, p. 46-56; Antheun JANSE, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de Late Middeleeuwen*, Hilversum, Verloren, 2004, p. 435-436.

(40) Piet AVONDS, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). Land en instellingen*, Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België – Klasse der Letteren, 1991 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België – Klasse der Letteren, vol. 136), p. 75-76.

(41) AVONDS, *Brabant*, op. cit., p. 139.

Kort nadien dook Duvenvoorde op in Brussel, sinds het bewind van Jan I en II van Brabant de belangrijkste hertogelijke residentieplaats⁽⁴²⁾. Naast woningen in Oosterhout, Den Haag en Geertruidenberg bezat Duvenvoorde in 1344 ook een eigendom in Brussel. Hij werd tot tweemaal toe vermeld als buurman van Geraard de Vlagere, woonachtig in de Parochiaanstraat nabij de Sint-Goedelekerk⁽⁴³⁾. Over deze woning van Duvenvoorde is er verder niets bekend. Volgens Cuvelier keek Duvenvoorde echter net zoals in Den Haag uit naar een woning dicht bij het hof van de landsheer op de *Coudenberg*⁽⁴⁴⁾. Sommige historici vermeldden dat hij er in 1342 zijn eerste twee eigendommen kocht van Arnold van Bogaarden⁽⁴⁵⁾. In het bronnenbestand van de Nassause Domeinraad zijn van deze transactie vreemd genoeg geen sporen terug te vinden. Wel schonken Ida Limeers en haar man Arnold van Bogaarden op 11 november 1341 een perceel aan Godfried van Mons⁽⁴⁶⁾. Op deze figuur komen we verder terug.

Desalniettemin bevestigen documenten uit de Nassause bronnencollectie dat Duvenvoorde zijn aandacht in deze periode actief op de *Coudenberg* richtte. Op 4 december 1343 ‘schonk’ Katharina Buys aan Duvenvoorde een jaarlijkse rente geheven op een goed achter de *Jodenpoel* en naast de goederen van Hendrik Buys⁽⁴⁷⁾. En in de jaren nadien, tussen 9 april 1344 en 15 juni 1345, verwierf Duvenvoorde er vijf eigendommen, waarvan er drie direct of indirect uit het patrimonium van timmerman Jan Quadepape kwamen⁽⁴⁸⁾. Wellicht werden bij die gelegenheden ook oudere eigendomstitels doorgegeven. Dat verklaart alleszins waarom ze zich in het Nassause bronnenbestand bevinden⁽⁴⁹⁾. Al deze eigendommen lagen vlakbij de zogenoemde *Jodenpoel*.

Het resultaat van twee jaar en half investeren kon tellen. Duvenvoorde was voortaan eigenaar van vier en half perceel op de *Coudenberg* en bezat een rente op een vijfde perceel, waardoor hij ook hierop bepaalde aanspraken kon laten gelden. Uit de schepenbrieven valt echter niet af te leiden wat hij met deze eigendommen heeft gedaan. Wellicht liet hij er werken uitvoeren, maar er bestaan geen aanwijzingen dat Duvenvoorde de gebouwen liet slopen en vervangen door een nieuwbouw, zoals enkele historici meenden⁽⁵⁰⁾. En of we dit gebouw samen met Roest van Limburg als een burcht mogen

(42) Paul DE RIDDER, “Brussel, residentie der hertogen van Brabant onder Jan I (1267-1294) en Jan II (1294-1312)”, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, dl. 57, 1979, p. 329-341.

(43) AOB, fonds Sint-Jansgasthuis, n°s 17, f° 28 en 19, f° 72 v°.

(44) Joseph CUVELIER, *Les origines de la fortune de la maison d'Orange-Nassau. Contribution à l'histoire du capitalisme au Moyen Age*, Bruxelles, Maurice Lamertin – Marcel Hayez, 1921, p. 27 (Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Mémoires. Collection in-8°, deuxième série, vol. XVI, fascicule II).

(45) HENNE & WAUTERS, *Histoire, op. cit.*, t. III, p. 414; ROEST van LIMBURG, “Voormalige Nassausche paleizen”, art. cit., p. 81; CUVELIER, *Les origines, op. cit.*, p. 27-28; SAINTENOY, “Le passé”, art. cit., p. 39.

(46) NADH, NDRRB, n° 1196/332.

(47) NADH, NDRRB, n° 1201/364.

(48) NADH, NDRRB, n°s 1204/371; 1206/381; 1204/382; 1205/385; 1206/388; zie ook CUVELIER, *Origines*, p. 28.

(49) NADH, NDRRB, n°s 1195/315; 1206/326; 1206/380.

(50) HENNE & WAUTERS, *Histoire, op. cit.*, t. III, p. 418; CUVELIER, *Les origines, op. cit.*, p. 28; DROSSAERS, *Het archief, op. cit.*, p. 196.

bestempelen⁽⁵¹⁾, valt ook te betwijfelen. Saintenoy veronderstelde dan weer dat de woning van Duvenvoorde op de stadsomwalling was gebouwd⁽⁵²⁾. Ook dat is een bedenkelijke hypothese. In Duvenvoorde's tijd bezat de stadsomwalling vooral een militaire functie. Zelfs na de aanleg van de tweede stadsomwalling in de tweede helft van de 14de eeuw bleef dat trouwens het geval. De herbestemming van delen van de eerste stadsomwalling kwam pas goed op gang in de 15de eeuw, onder meer dankzij de creatie van een juridisch kader in 1451⁽⁵³⁾.

In de historische literatuur wordt ook vaak gewezen op de Sint-Joriskapel. De historici dateerden de oprichting van de kapel tussen 1343 en 1352⁽⁵⁴⁾. De bewaarde oprichtingsakte dateert van 20 juli 1344⁽⁵⁵⁾ en wijst uit dat Duvenvoorde een kapel stichtte ter ere van God. Verder in de akte bevinden zich nog details over de architectuur en over het gebruik van een graanzolder. Het ziet er dus in elk geval naar uit dat de kapel werd gebouwd in of omstreeks 1344, maar helaas valt niet te achterhalen op welk perceel ze werd gebouwd. Wellicht stond ze op dezelfde plaats als haar nog bestaande 16de-eeuwse plaatsvervanger. Daarnaast bestaat er een middeleeuws aanknopingspunt. Uit de oprichtingsakte blijkt namelijk dat de kapel zich naast de woning van Duvenvoorde bevond, die zelf boven – dit wil zeggen: hoger dan – de woning van Godfried van Mons was gelegen. Het lijkt dus onwaarschijnlijk dat Duvenvoorde “de eerste funderingen [van zijn woning] legde in 1346”, zoals Lemaire beweerde⁽⁵⁶⁾. Op 20 juli 1344 bestond zijn woning reeds en deze kon niets anders zijn dan de eigendom die hij op 9 april 1344 van Jan Quadepape had gekocht⁽⁵⁷⁾. Alle andere eigendomstitels dateren immers van na 20 juli 1344, waaruit we kunnen afleiden dat Duvenvoorde zijn bezittingen bleef uitbreiden na de stichting van de kapel.

Ook over de relatie met de kapel valt iets te zeggen. Het lijkt erop dat het hier niet ging om een huiskapel, maar om een zelfstandig gebouw en instelling. Dit wordt ondersteund door de ruimtelijke situering (‘naast zijn woning’, niet ‘in zijn woning’), door de aparte toegangsmogelijkheid en door de eis van paus Clemens V in 1346 om er wekelijks vier missen op te

(51) ROEST van LIMBURG, “Voormalige Nassausche paleizen”, art. cit., p. 81-82.

(52) Dit valt af te leiden uit zijn reconstructieplan getiteld “plan du Coudenberg sous Philippe Le Bon” (SAINTENOY, *Arts et les artistes*, op. cit. (1932), planche XIII).

(53) Mina MARTENS, “De gebruiksrechten en renten op de eerste vestingmuur van Brussel onder het Ancien Régime”, in *Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, vol. 22, 1968, p. 203-213; Stéphane DEMETER, “Le maintien de la première enceinte de Bruxelles et la stratification sociale et politique dans la ville”, in Philippe BRAGARD, Jean-François CHANET, Catherine DENYS & Philippe GUIGNET, eds., *L'armée et la ville dans l'Europe du Nord et du Nord-Ouest. Du XVe siècle à nos jours*, Louvain, Academia Bruylant – Presses universitaires de Louvain, 2006, p. 19-27. (Temps et Espaces, vol. 7).

(54) In 1343 (CUVELIER, “La Chapelle Saint-Georges”, art. cit., p. 1; SMOLAR-MEYNART, “Van de oorsprong tot Karel V”, art. cit., p. 86), in 1344 (LEFÈVRE, “Le tombeau”, art. cit., p. 25; LEURS, “De vorstelijke heuvel”, art. cit., p. 161; LEMAIRE, *Het paleis*, op. cit., p. 1; *Le patrimoine monumental*, op. cit., p. 532) en in 1352 (SAINTENOY, “Le passé”, art. cit., 39).

(55) Uitgegeven in Antonin Guillaume Bernard SCHAYES, “Analectes archéologiques, historiques, géographiques, etc.”, in *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, vol. 9, 1854, p. 314-315.

(56) LEMAIRE, *Het paleis*, op. cit., p. 1.

(57) NADH, NDRRB, n° 1204/371.

dragen⁽⁵⁸⁾. Langs de andere kant zal Duvenvoorde als stichter en financier van de kapel wellicht een voorrangrecht hebben genoten, wat ook blijkt uit de opgesomde bepalingen in verband met de toegang en het gebruik van de graanzolder. Later onderging de kapel hetzelfde lot als de vele omliggende percelen en huizen en werd ze in het *hof van Nassau* geïntegreerd.

Een 100-jarig intermezzo

Na de drukke activiteit in de jaren 1343-1346 wordt het een tijdje stil rond Duvenvoordes woning. Was zijn woning afgewerkt? Of verbleef hij opnieuw minder te Brussel? Twee vragen waarop moeilijk te antwoorden is. De enige akte met betrekking tot zijn woning, is de schenking van een rente van 150 pond Tournois aan Willem van Dalem, zoon van Roelof, op 20 februari 1350, waarvoor hij zijn woning – zonder de kapel – als onderpand inschakelde⁽⁵⁹⁾. Andermaal een aanwijzing voor het onderscheid tussen beide gebouwen.

Willem van Duvenvoorde overleed op 12 augustus 1353. Janse typeerde Duvenvoorde als een getalenteerd individu, die zijn schamele oorspronkelijke bezit dankzij zijn goede neus voor geldzaken en goederenbeheer, maar ook dankzij de omstandigheden uitbreidde “tot een van de meest indrukwekkende goederencomplexen die ooit door een middeleeuwse edelman in Holland werden beheerd”⁽⁶⁰⁾. Het hoeft dus niet te verbazen dat hij zich tijdig inliet met het lot van zijn bezittingen⁽⁶¹⁾, te meer omdat hij geen wettig nageslacht bezat. Een deel van zijn goederen werden nagelaten aan Jan II van Polanen, heer van de Lek en Breda, de zoon van zijn halfbroer⁽⁶²⁾. Ook Duvenvoordes huis te Brussel kwam via een omweg in diens handen⁽⁶³⁾. Na Willems dood was de woning eerst in het bezit gekomen van zijn zwager Roelof van Dalem, maar op 31 mei 1354 ruilde hij ze met Jan II van Polanen in voor de heerlijkheid Dongen⁽⁶⁴⁾. Duvenvoordes woning op de *Coudenberg* kreeg hierdoor een naam: *herberg van de Lek*, naar de eerste titel van Jan II van Polanen. Een nabijgelegen waterput (*borre van de Lek*) volgde⁽⁶⁵⁾.

Ook na Duvenvoordes dood bleef het zeer rustig rond de woning. Het ziet er niet naar uit dat Jan II van Polanen en zijn zoon Jan III van Polanen het complex hebben uitgebreid of laten verbouwen. Volgens Janse verbleef de

(58) AOB, fonds Bienfaisance, B.659a, f° 2. De paus gaf bij die gelegenheid ook zijn toestemming voor de oprichting van een kapelanij in deze kapel.

(59) NADH, NDRRB, n° 557/464.

(60) JANSE, *Ridderschap*, op. cit., p. 170.

(61) CUVELIER, *Les origines*, op. cit., p. 36-40.

(62) Voor biografische nota's, zie DROSSAERS, *Het archief*, op. cit., p. 239 & 240; JANSE, *Ridderschap*, op. cit., p. 438-439.

(63) HENNE & WAUTERS, *Histoire*, op. cit., t. III, p. 418; DROSSAERS, *Het archief*, op. cit., p. 234.

(64) NADH, NDDR, n° 1208/503.

(65) René LAURENT, “Les limites des paroisses à Bruxelles aux XIVe et XVe siècles”, in *Cahiers bruxellois*, vol. 8, 1963, p. 198; Frieda JANSSENS, *Straatnaamgeving in de Middeleeuwen. Brussel 13de-16de eeuw*, Brussel, Vrije Universiteit Brussel (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1983, p. 168; Bram VANNIEUWENHUYZE, *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte*, Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven doctoraatsproefschrift), 2008, bijlage I, lemma 1.1.70.

familie Polanen in de zomer “op het stamhuis bij Monster”, terwijl het gezin de rest van het jaar wellicht “op het huis te Capelle of op een van de andere bezittingen” woonde⁽⁶⁶⁾. Langs de andere kant is bekend dat zowel Jan II als zijn zoon Jan III van Polanen huwden met een bastaarddochter van de Brabantse hertog⁽⁶⁷⁾. Dat gebeurde bovendien binnen hetzelfde jaar (1353-1354) én dus op het moment waarop de bezittingen van Duvenvoorde in het bezit van de familie Polanen kwamen. Wellicht verwierven en behielden zij de Brusselse woning als *pied à terre* bij hun occasionele aanwezigheid aan het Brabantse hof. Naar de frequentie van hun aanwezigheid hebben we echter het raden. En de afwezigheid van schepenbrieven laat tevens verstaan dat ze tevreden waren met de omvang van hun woning.

Het complex bleef meer dan een halve eeuw in handen van de familie Polanen. Er dienden geen schepenbrieven te worden opgesteld om de doorgave van het goed te regelen. Erfenissen werden geregeld via testamenten, maar het is niet duidelijk waar de testamenten van de Polanens en hun nazaten gebleven zijn⁽⁶⁸⁾. Via Johanna van Polanen, dochter van Jan III en vrouw van Engelbrecht I van Nassau, kwamen de familiale eigendommen begin 15de eeuw in handen van een nieuwe familie, de Nassau's. Het aanzienlijke bezit van de familie Polanen kwam op deze wijze in handen van een hoge edelman uit het Oosten, maar volgens Janse was dit allerminst een ‘schokkende verschuiving’: “In feite veranderde er nauwelijks iets ten opzichte van de periode daarvóór, want Engelbrecht vestigde zich in Breda, waar ook de Polanens al decennia lang hun voornaamste residentie hadden”⁽⁶⁹⁾. Toch is het waarschijnlijk dat Engelbrecht I regelmatig aanwezig was in Brussel, “omdat hij niet alleen behoorde tot den Raad van de hertogen Antoine, Jan IV, Philips van St. Pol en Philips de Goede, maar ook omdat zijn vrouw Johanna genoemd wordt onder de edelvrouwen van Elisabeth van Görlitz, hertog Antoinettes tweede gemalin”⁽⁷⁰⁾. Er bestaan evenwel geen aanwijzingen dat hij stappen ondernam om zijn Brusselse residentie uit te breiden of te verbouwen. Dat was trouwens evenmin het geval onder zijn zoon en erfgenaam Jan IV van Nassau.

Volgens de historische literatuur onderging het complex pas vanaf de jaren 1480 aanzienlijke verbouwingen en uitbreidingen. De onmiddellijke omgeving van de residentie was sinds 1350 echter wel heel wat veranderd. De akten uit de Nassause Domeinraad getuigen daar in grote mate van en bieden ons zo een inblik in de ruimtelijke ontwikkeling en bewoningsgeschiedenis van dit deel van de Brusselse *Coudenberg*, gelegen tussen het *Cantersteen*, de eerste stadsomwalling, de *Jodenpoel* en de *Groenstraat*. Verscheidene documenten hebben betrekking op transacties van goederen naast het huis

(66) JANSE, *Ridderschap*, op. cit., p. 122. Beide huizen lagen in het graafschap Holland.

(67) Jan II van Polanen trouwde in 1353 met Machteld van Rotselaar, Jan III van Polanen in 1354 met Maria van Rotselaar (JANSE, *Ridderschap*, op. cit., p. 175).

(68) “Niet op de lijst der in 1834 aan het Huisarchief toegewezen stukken komt, behoudens een enkele uitzondering, vóór een verzameling testamenten, boedelscheidingen, huwelijksvoorwaarden, commissies enz.” (DROSSAERS, *Het archief*, op. cit., p. 22).

(69) JANSE, *Ridderschap*, op. cit., p. 235. De Nassau's smeedden een langdurige band met Breda, zie Esther VINK, *Breda en de Nassaus 1404-2004. Ter herdenking van zeshonderd jaar Nassaus in Breda*, Breda, s.n., 2004, 72 p.

(70) ROEST van LIMBURG, “Voormalige Nassausche paleizen”, art. cit., p. 82.

van Polanen of ‘naast het huis van de jonker van Nassau’⁽⁷¹⁾. Aangezien al deze akten opgenomen zijn in het Nassause bronnenbestand, gaat het om eigendommen die later door de Nassau’s werden ingepalmd.

Fragmenten uit de stadsplannen van Jacob van Deventer (ca. 1554) en Braun & Hogenberg (gedrukt in 1572) met aanduiding van 1. het hof van Nassau; 2. de eerste stadsomwalling; 3. het kruispunt aan het Cantersteen; 4. de Jodenpoel (bij benadering); en 5. de Groenstraat (© Koninklijke Bibliotheek van België).

Aan zuidwestelijke zijde werd de buurt zeer sterk afgebakend door de eerste stadsomwalling. Volgens het recentste onderzoek werd deze omwalling in zijn stenen vorm aangelegd in de 13de eeuw⁽⁷²⁾, met andere woorden, vooraleer Duvenvoorde er vaste voet aan de grond kreeg. Aan de westelijke voet van de *Coudenberg* maakte de omwalling een hoek van 90°. Eén arm liep in de richting van de Kapellekerk, de andere volgde de benedenzijde van de *Coudenberg* in de richting van het hertogelijke hof. In het ruime Nassause bronnenbestand wordt de stadsomwalling nauwelijks vermeld⁽⁷³⁾. In tegenstelling tot elders in de stad⁽⁷⁴⁾ deed de stadsomwalling hier dus geen dienst als ruimtelijk aanknopingspunt om goederen te lokaliseren. Dit intrigerende feit vindt ongetwijfeld haar oorzaak in de ‘lage ligging’ van de stadsomwalling, terwijl de bebouwing zich aanvankelijk bovenop de heuvel uitstreckte. Later nam de bebouwing de westelijke bergflank meer en meer in beslag om uiteindelijk ook de stadsmuur te bereiken.

In weerwil van de monumentale eerste stadsomwalling speelde een kleinschaliger element de rol van topografisch aanknopingspunt: de *Jodenpoel*. Dit was al het geval in de periode waarin Duvenvoorde zijn eigendommen verzamelde. Over de exacte locatie, de omvang en de eventuele architectuur

(71) Bijvoorbeeld NADH, NDDR, n°s 2121/943; 2121/944; 1219/1666; 1219/1307; 1219/1665; 1219/1700; 1219/1742; 129/1755.

(72) BILLEN, “Episoden”, art. cit., p. 46; Stéphane DEMETER, “Een Brussels monument, de eerste stadsomwalling”, in *Historische Woonsteden & Tuinen*, vol. 143, 2004, p. 6.

(73) Enkel in twee documenten van het einde van de 15de eeuw (NADH, NDDR, n°s 1221/2210 en 2230).

(74) VANNIEUWENHUYZE, “Buren, straten en aanknopingspunten”, art. cit., p. 104-105.

van deze poel is echter niets geweten⁽⁷⁵⁾. Sommige historici vermeldden dat de poel vóór 1473 verdween⁽⁷⁶⁾. Uit een middeleeuwse tekst weten we dat Willem Faiteman op 15 juni 1462 een plaats van 23 op 17,5 voet (6,4 & 4,9 m) verkreeg van de stad Brussel, die gelegen was ‘op de hoek van een straatje, waar de *Jodenpoel* placht te zijn’⁽⁷⁷⁾. Alles wijst er dus op dat de *Jodenpoel* rond het midden van de 15de eeuw verdween, maar toch bleef men er zeker tot 1515 gebruik van maken om goederen te lokaliseren. Wellicht is dit te wijten aan een conservatieve administratieve praktijk, waarbij men formuleringen uit vroegere documenten bleef kopiëren in nieuwe akten. Daarnaast is het bekend dat het Brusselse middeleeuwse lokalisatiesysteem was doordrongen van een soort topografische herinneringscultuur⁽⁷⁸⁾.

De evolutie van de omliggende bebouwing volgde ruwweg gesteld een dubbel parcours. Sommige huizen bleven lange tijd in dezelfde vorm bestaan, terwijl andere eigendommen systematisch werden samengevoegd. Deze trend is uiteraard niet eigen aan de Brusselse *Coudenberg*. In de bronnen van de Nassause Domeinraad worden verscheidene gebouwen vermeld die gedurende de 14de en 15de eeuw een min of meer rustig bestaan kenden. Vaak behielden ze decennialang dezelfde naam of bleven ze in handen van dezelfde familie. In 1388 schonk priester Jan Moreel één van dergelijke gebouwen weg aan de lombard Guidetus, genaamd Wydet Busschet de Kyer. Ruim tien jaar later werd het nog eens overgedragen, maar nadien bleef het meer dan een eeuw in handen van éénzelfde familie. Op het einde van de 15de eeuw droeg dit gebouw de naam *de Beer* en in 1499 werd het samen met een ander huis ten slotte doorverkocht aan de Nassau’s⁽⁷⁹⁾. De eigendommen van de familie Koeberg en de huizen *Ovenbuur*, *Loeve* en *het Rode Zadel* kenden een gelijkaardige geschiedenis. In 1500 werd dit laatste huis doorverkocht aan Hendrik Montens, rentmeester van Engelbrecht van Nassau te Diest⁽⁸⁰⁾.

De woning van Godfried van Mons behoorde tot de andere categorie. Uit de oprichtingsakte van de kapel bleek al dat zijn woning iets lager lag dan Duvendoordes eigendom. Godfried van Mons was trouwens ook eerder aanwezig. De oudste documenten uit het Nassause bronnenbestand handelen over zijn eigendommen. Jan Quadepape schonk op 25 augustus 1329 een perceel met bijhorend huis aan timmerman Jan Bagger, die het twee jaar later op zijn beurt doorgaf aan Willem Zadeleer uit Maastricht. Op 4 april 1342 verkocht deze laatste het door aan Godfried van Mons⁽⁸¹⁾. In het najaar van 1341 had hij trouwens ook al het huis van Ida Limeers en Arnold

(75) Smolar-Meynart vroeg zich af of het geen joods ‘ritueel badhuis’ (‘un bain rituel’) was (SMOLAR-MEYNART, “Un palais”, art. cit., p. 21).

(76) HENNE & WAUTERS, *Histoire*, op. cit., t. III, p. 414; ROEST van LIMBURG, “Voormalige Nassausche paleizen”, art. cit., p. 86; Paul BONENFANT, “Le « Marais » Saint-Jean, où l’« on noyait les adultères »...”, in *Annales de la Société Royale d’Archéologie de Bruxelles*, t. 46, 1942-1943, p. 235; LAURENT, “Limites”, art. cit., p. 201; JANSSENS, *Straatnaamgeving*, op. cit., p. 138.

(77) NADH, NDDRB, n°s 1223/1848. Willem Faiteman moest zich er trouwens toe verbinden om op deze plek een huis te bouwen.

(78) VANNIEUWENHUYZE, “Buren, straten en aanknopingspunten”, art. cit., p. 97-114.

(79) Voor de akten met betrekking tot dit pand, zie NADH, NDDRB, n° 1224.

(80) Voor de akten met betrekking tot deze panden, zie respectievelijk NADH, NDDRB, n°s 1235, 1232, 1221 en 1229.

(81) NADH, NDDRB, n°s 1198/212, 223 en 344.

van Bogaarden én een hypotheek op het huis van Frank van Denderleeuw verworven⁽⁸²⁾. Uit deze laatste akte blijkt trouwens dat Godfried van Mons er ook al een andere eigendom bezat, wat wordt bevestigd door andere bronnen⁽⁸³⁾.

Het is duidelijk dat de woning van Mons een complexe geschiedenis kende. Het is trouwens niet de bedoeling om deze hier integraal uit te spitten. Het is wel belangrijk om dieper in te gaan op de relatie met Duvendoorde woning, omdat het later één van de eerste aankopen van Engelbrecht II van Nassau zou worden. Uit de hoger vermelde bronnen bleek al dat Duvendoorde en van Mons burenen waren. Nochtans insinueren andere documenten dat er zich tussen beide in toch huizen bevonden. Zo verwierf Elisabeth Sarijs op 16 augustus 1407 rechten op een eigendom gelegen ‘tussen het huis van wijlen Jan van Polanen, heer van de Lek en Breda, en dat van Godfried van Mons’⁽⁸⁴⁾. Op 16 december 1480 was er dan weer sprake van ‘het huis, genaamd de *herberg van Mons*, [gelegen] aan de *Steenweg* boven het *Cantersteen*, en een huis, gelegen tussen het vorige en de *herberg van Nassau*’⁽⁸⁵⁾. Het ziet er in elk geval naar uit dat de *herberg van Mons* in de 14de en 15de eeuw werd uitgebreid ten koste van andere gebouwen. De hoger gelegen *herberg van Gelre*, nadien *herberg van Wezemaal* genoemd, kende een gelijkaardige evolutie.

In het Nassause bronnenbestand komt nog een andere naam met de regelmaat van de klok terug: Mychelot Feully. Tot 22 keer toe worden de telgen van deze familie vermeld⁽⁸⁶⁾. Het bijgevoegde schema maakt duidelijk hoe complex de reconstructie van hun bezitsevolutie op de *Coudenberg* is. Helaas valt uit de documenten niet te achterhalen of zij poogden om een groot wooncomplex uit de grond te stampen door verscheidene goederen op te kopen of dat zij omwille van speculatieve redenen percelen, huizen en rechten verwierven. Jan Mychelot Feully was klaarblijkelijk als eerste aanwezig op de site. Tussen 1439 en 1449 verwierf hij rechten op verscheidene goederen rondom de *Jodenpoel*. Hiervan bleef een deel binnen de familie. Zijn zoon Gerard voegde er in de jaren 1480 nog enkele eigendomsrechten aan toe. Bij de verdeling van de goederen onder zijn erfgenamen ging de samenhang verloren. Vanaf dan werden de rechten stuk voor stuk aan de Nassau’s overdragen. In de jaren 1450 was er trouwens al een eigendom via Filips van Mes in handen gekomen van Olivier de la Marche, chroniqueur, ridder, raadsman en eerste hofmeester van Filips de Schone en Maximiliaan van Oostenrijk⁽⁸⁷⁾. In 1500 verkocht hij het op zijn beurt aan de hoger vermelde

(82) Respectievelijk NADH, NDDRB, n° 1197/334 en n° 1196/332.

(83) Mina MARTENS, “Les chartes relatives à Bruxelles et à l’ammanie conservées aux Archives de la ville de Bruxelles (1307-1326)”, in *Tablettes du Brabant*, t. 6, 1966, p. 147 & 164; Philippe GODDING, “Seigneurs fonciers à Bruxelles”, in *Cahiers bruxellois*, t. 5, 1960, p. 89.

(84) NADH, NDDRB, n° 1220/943.

(85) NADH, NDDRB, n° 1220/2075.

(86) NADH, NDDRB, n°s 1218, 1223, 1225, 1231, 1233 en 1236.

(87) Henri STEIN, *Olivier de la Marche : historien, poète et diplomate bourguignon*, Bruxelles, Hayez, 1888, 236 p.; Alistair MILLAR, “Olivier de la Marche and Urban Culture in Late Medieval Brussels”, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, vol. 78, 2000, p. 379-392.

welvarende wijk geschapen, waar edellieden en rijke burgers zich – als bijen rond een honingpot – verdrongen om hun woning of stadsresidentie in de schaduw van het hertogelijke hof in te planten. Over gewone stedelingen, laat staan armen, is haast nooit sprake. Dit beeld moet genuanceerd worden. Zo is het bijvoorbeeld bekend dat er aan de plaatselijke Sint-Jacobskerk een middeleeuwse armentafel verbonden was, die instond voor de steun aan armen woonachtig op de *Coudenberg*⁽⁹²⁾.

En ook de analyse van de documenten uit de Nassause Domeinraad biedt stof tot nuance. Bepaalde documenten bevatten namelijk informatie over het beroep en de sociale achtergrond van de vermelde eigenaars en/of bewoners. Deze informatie is uiteraard fragmentarisch, aangezien niet iedereen op die manier wordt geduid. Toch valt een duidelijke breuklijn op. In de 14de eeuw en het eerste kwart van de 15de eeuw waren er ambachtslieden aanwezig in de buurt. De documenten vermelden twee timmermannen, twee goudsmeden, een schoenmaker en een schilder. Daarnaast trof men er een priester, een wisselaar en de kok van hertogin Johanna van Brabant aan. Helaas weten we voorlopig weinig of niets over de maatschappelijke positie van deze ambachtslieden. Het is bijvoorbeeld niet duidelijk of ze in dienst stonden van het hertogelijke hof en of ze tot de rijkere klassen behoorden. Desalniettemin durven we te veronderstellen dat de buurt in de 14de en het begin van de 15de eeuw toch een redelijk gemengd karakter bezat.

Dit staat in schril contrast met de periode nadien. Afgaande op het bronnenmateriaal werd de wijk vanaf het tweede kwart van de 15de eeuw gedomineerd door bewoners waarvan de relatie met het hertogelijk hof expliciet wordt vermeld. Zowel hoger als lager personeel worden vermeld: secretarissen, juristen, raadslieden, een bode, koks, een portier, een wijnschenker, de schatbewaarder en de controleur van de uitgaven. Ook Olivier de la Marche en Edmond de Dynter horen in dit rijtje thuis. Andere mannen van stand waren de edellieden en geestelijken. We signaleren Filips van der Eycken, net als de telgen van de families van Wezemaal, Polanen, Gelre en later Nassau, een kanunnik uit Mese en één uit Maastricht en Nychasius van Puteus, proost van Maastricht en Béthune, tevens raadsman en kapelaan van Filips de Goede. Het plaatje wordt vervolledigd met een slotenmaker, twee provisors van de armentafel van Sint-Jacobs en een schilder, de bekende Rogier van der Weyden⁽⁹³⁾.

Vanaf de jaren 1420-1430 werd de buurt dus meer en meer bevolkt door hoffunctionarissen en mensen die beroepshalve aan het hertogelijke hof actief waren. Dit scharniermoment valt samen met de definitieve inlijving van Brabant in het Bourgondische statencomplex, maar het is voorlopig niet duidelijk of er een rechtstreeks causaal verband tussen beide fenomenen bestond. De trend startte immers al vooraleer Filips de Goede in 1430 hertog van Brabant werd, maar werd wellicht versterkt door zijn veelvuldige aanwezigheid in Brussel. Dit zette sommige historici ertoe aan om Brussel anachronistisch

(92) Voor de dagdagelijkse werking van deze armentafel in de 15de eeuw, zie Etienne FOBE, *De huisarmen van de parochie Sint-Jakob-op-de-Koudenberg te Brussel in de XVe eeuw*, Gent, Rijksuniversiteit Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1979, 168 p.

(93) Zijn erfenamen verwierven een woning vlak naast de herberg van Mons (NADH, NDDRB, n° 1220/2123).

als hoofdstad van het Bourgondische statencomplex te beschouwen⁽⁹⁴⁾. In elk geval nuanceren de bronnen wel het traditionele beeld van de buurt. In de 14de en het begin van de 15de eeuw wonen er evenzeer ambachtslieden, nadien verwerven vooral hoffunctionarissen er eigendommen. Dit is tevens een eerste afzwakking van Des Marez' stelling dat de Brabantse adel van de *Coudenberg* werd vervangen door een Bourgondische adel. De evolutie van buurt en wijk waren in wezen veel complexer.

Het hof van Nassau: *tabula rasa* of doorstart?

In het eerste kwart van de 15de eeuw kwam de *herberg van de Lek* in handen van de familie van Nassau. Toch zou het nog decennia duren vooraleer zij concrete plannen met deze eigendom ontvouwd. De akten uit de Nassause Domeinraad tonen aan dat het complex pas onder Engelbrecht II van Nassau werd uitgebreid⁽⁹⁵⁾. Ten laatste in 1481 nam hij geen genoegen meer met zijn Brusselse woning. Op 24 oktober kocht hij van Hendrik Breeu en diens verwanten twee percelen en huizen⁽⁹⁶⁾. Beiden lagen bij de *Jodenpoel* en grensden zowel aan Engelbrechts eigen woning als aan de stadsomwalling. Het is moeilijk in te schatten of dit de start was van een uitgedacht *masterplan* om het oude complex uit te breiden en/of te herbouwen. Pas tien jaar later werden nieuwe percelen verworven. Het is uiteraard wel mogelijk dat het plan al aanwezig was, maar niet kon worden uitgevoerd wegens andere prioriteiten, wegens het 'verzet' van de bureu (die hun eigendommen niet afstonden) of wegens een tijdelijk gebrek aan financiële middelen.

Volgens de *Luyster van Brabant* (verschenen in 1699) maakte Engelbrecht voor de constructie van zijn hof nochtans gebruik van de aanzienlijke som geld die hij op de opstandige Vlamingen buit maakte⁽⁹⁷⁾. En er kwam ook hulp uit andere hoek. Op vijf jaar tijd verkreeg Engelbrecht drie rijkelijke gunsten vanwege de stad Brussel. In 1481 en 1486 kon hij rekenen op

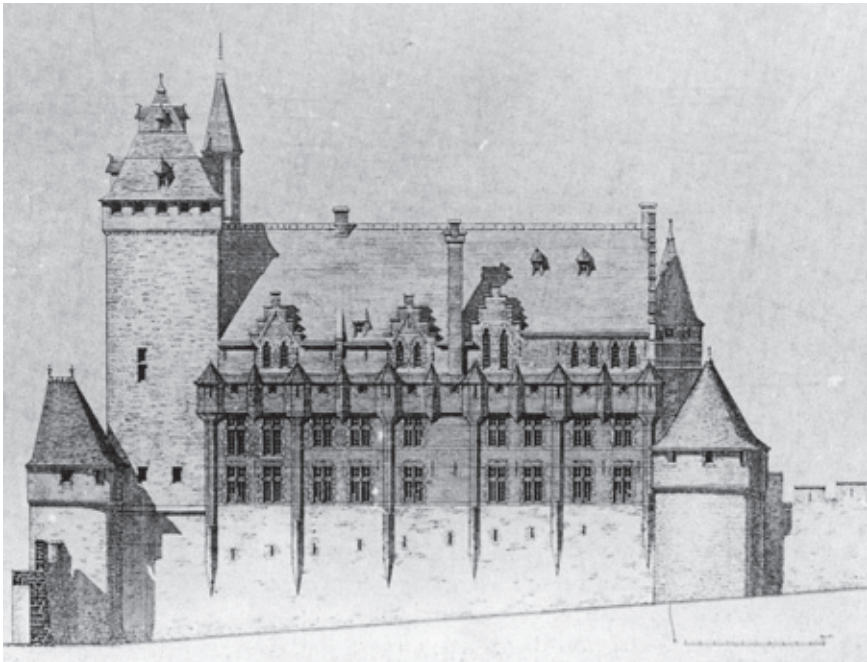
(94) Mina MARTENS, "Bruxelles, capitale de fait sous les Bourguignons", in *Westfälische Forschungen*, vol. 25, 1973, p. 180-187; Arlette SMOLAR-MEYNART, "De vestiging van het hof van Filips de Goede en van de bestuursinstellingen in Brussel : een hoofdstad in wording", in *Rogier van der Weyden – Rogier de le Pasture. Officiële schilder van de Stad Brussel. Portretschilder aan het Hof van Bourgondië*, Brussel, Stedelijk Museum van Brussel Broodhuis, 1979, p. 15-23; Arlette SMOLAR-MEYNART, "Bruxelles : l'élaboration de son image de capitale en politique et en droit au moyen âge", in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, vol. 68, 1985, p. 25-45. Voor een nuancering, zie BILLEN, "Episoden", art. cit., p. 61-62.

(95) Voor recente biografische nota's, zie Paul DE WIN, "Engelbert (Engelbrecht) II. Graaf van Nassau-Dillenburg en Vianden, Heer van Breda", in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, vol. 95, 1991, p. 85-115; Hans COOLS, *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse Landen (1475-1530)*, Zutphen, Walburg Press, 2001, p. 269-272.

(96) NADH, NDDR, n° 1219/2084.

(97) *Hy brocht in synen tydt de rebellierende Bruggelingen ende andere Vlamingen ten onder, ende met den buyt die hy op de selve behaelde, dede hy binnen Brussel bouwen het huys van Nassauw, genaemt van Oragnien staende ontrent het Hoff* (uitgave: *Den Luyster ende Glorie van het Hertoghdom van Brabant*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1998, vol. III, p. 50 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Reprints, vol. 106)); zie ook HENNE & WAUTERS, *Histoire*, op. cit., t. III, p. 418.

subsidies van 10000 florijnen en 4000 Rijns gulden⁽⁹⁸⁾ en in 1484 stond de Brusselse stadsoverheid hem tevens kosteloos een deel van de stadswalling af, waarbij hem bovendien 6000 gulden werden toegewezen⁽⁹⁹⁾. Dit opende de mogelijkheid om het complex tot op de stadsmuur uit te breiden, zoals Saintenoy in zijn reconstructietekeningen suggereerde. Een akte van het einde van de 15de eeuw geeft trouwens aan dat ondertussen ook de *herberg van Mons* en de aanpalende percelen tot aan de stadswalling reikten⁽¹⁰⁰⁾.

Reconstructietekening van de wederopbouw van de zuidelijke gevelpartijen van het hof van Nassau in de 15de eeuw door Saintenoy in 1932 (SAINTENOY, “Le passé”, op. cit., afbeelding II).

(98) Respectievelijk 1484. *Den heere van Nassouwen, tot syn edificie van eenen nieuwen huuse binnen deser stadt te doen maecken, in syn herberge by den Coudenberge, boven thien hondert Rinsguldens by der stadt gegunt anno 1481, noch in drye jaeren te betaelen de somme van VI^M Rinsguldens* (uitgave: Louis GALESLOOT, “Notes extraites des anciens comptes de la ville de Bruxelles”, in *Compte rendu des séances de la Commission Royale d’Histoire ou Recueil de ses Bulletins*, 3ième série, vol. 4, 1867, p. 491) en *Navolgende ontfanck gecommen bij vercoope van lijfrenten te twee liven, den penninck om X ter quytingen, om te fuieren [fournir] III^M Rinsguldenen den greve van Nassouw bij den drie leden deser stadt geconsenteert totter edificien van zynen huuse ende omdat hij commissarijs van ons heeren sconincxs weegen gecommittert es om den penningen bij desen stadt vercleert [sic, verleend] in de leste oerloege van Luydicke voere tplatte landt van desen quacitoere [sic, kwartier] te doen inne comen, daer af dierste payment verschijnen sal prima novembris anno LXXXVI* (ARA, Rekenkamer n° 30.942, f° 21).

(99) HENNE & WAUTERS, *Histoire*, op. cit., t. III, p. 418-420; ROEST van LIMBURG, “Voormalige Nassausche paleizen”, art. cit., p. 86; LEURS, “De vorstelijke heuvel”, art. cit., p. 161.

(100) NADH, NDDR, n° 1220/2211.

Gelijkaardige subsidies werden verleend aan Filips de Goede, Antoine de Croÿ en Filips van Kleef⁽¹⁰¹⁾. De vraag naar de beweegredenen voor deze gulheid dringt zich dan ook op. Wellicht probeerde het stadsbestuur de topadel in de stad te houden en aldus de luxeconsumptie aan te wakkeren. In die zin waren dergelijke subsidies misschien maatschappelijk relevant. Daarnaast lag er uiteraard ook een politieke agenda op tafel. Tussen 1477 en 1489 speelde zich in Brabant een bitse machtsstrijd af tussen vorst, steden en adel. Engelbrecht speelde een belangrijke rol aan de zijde van Maximiliaan van Oostenrijk⁽¹⁰²⁾. Tussen november 1485 en juni 1486 vormde hij samen met Filips van Kleef, kanselier Carondelet en buurman Olivier de la Marche een regentschapsraad, die *de facto* de Nederlanden bestuurde⁽¹⁰³⁾. Mogelijk kreeg Engelbrecht van stadswege geld in ruil voor bemiddeling bij Maximiliaan van Oostenrijk, zoals ook in Leuven gebeurde⁽¹⁰⁴⁾. Ten derde mogen ook financiële motieven niet worden uitgesloten. De subsidie uit 1486 werd bijvoorbeeld toegekend omdat hij door de vorst was aangesteld als commissaris om het geld dat door de stad was betaald ter gelegenheid van de oorlog met Luik op het Brusselse platteland te gaan innen.

Uit de bronvermeldingen blijkt in elk geval overduidelijk dat de gunsten en subsidies bestemd waren voor de bouw van zijn huis (*totter edificien van zijnen huysse*) of zelfs van een nieuw huis in zijn herberg (*tot syn edificie van eenen nieuwen huysse ... in syn herberge*). Henne & Wauters beweerden – zonder bronvermelding – dat Joris tSerclaes als bouwmeester opereerde⁽¹⁰⁵⁾. Deze jurist van vorming was 18 jaar werkzaam als stadssecretaris en werd later advocaat bij de Raad van Brabant. Nadien belastte Engelbrecht hem met de heropbouw van het *hof van Nassau*. Roest van Limburg trok deze bewering fel in twijfel, omdat de Nassau's immers eigen bouwmeesters, metsers, timmermannen, leidekkers en andere in dienst hadden⁽¹⁰⁶⁾.

Uit de bronnen van de Nassause Domeinraad valt echter niet af te leiden of er effectief bouwwerken plaatsgrepen. De akten bieden enkel informatie over de verwerving van nieuwe eigendommen. In elk geval duurde het tot 1492 vooraleer nieuwe percelen werden verworven. De situatie was nochtans gunstig omdat de Brusselse bevolking vanaf 1480 drastisch afnam⁽¹⁰⁷⁾. Dit

(101) SAINTENOY, *Arts et artistes, op. cit.* (1934), p. 142; LEURS, “De vorstelijke heuvel”, art. cit., p. 158; Jean-Marie DUVOSQUEL, “Le côté occidental de la Place des Bailles”, in SMOLAR-MEYNART & VANRIE, *Le Quartier royal, op. cit.*, p. 69; Raymond VAN UYTVEN, “Brussel in Brabant. De opgang van een hoofdstad”, in *Met passer en penseel, op. cit.*, p. 131.

(102) DE WIN, “Engelbert (Engelbrecht) II”, art. cit., p. 91 e.v.

(103) COOLS, *Mannen, op. cit.*, p. 270; Jelle HAEMERS, “Adellijke onvrede. Adolf van Kleef en Lodewijk van Gruuthuse als beschermheren en uitdagers van het Bourgondisch-Habsburgse hof (1477-1482)”, in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis 10*, Hilversum, Verloren, 2007, p. 182-183.

(104) Raymond VAN UYTVEN, “Vorst, adel en steden : een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw”, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, vol. 2, 1976, p. 113-114.

(105) HENNE & WAUTERS, *Histoire, op. cit.*, t. III, p. 420, herhaald in onder meer LEURS, “De vorstelijke heuvel”, art. cit., p. 161; MARTINY, “L'aménagement urbain”, art. cit., p. 173; André MONTEYNE, *T'Serclaes. Een Brusselse familie*, Brussel, Kredietbank, 1987², p. 37; MARTINY, *Bruxelles, op. cit.*, p. 30.

(106) ROEST VAN LIMBURG, “Voormalige Nassausche paleizen”, art. cit., p. 84.

(107) CUVELIER, *Dénombrements, op. cit.*, p. CXCII-CXCIII.

ging ongetwijfeld gepaard met een afname van de gronddruk. Wellicht wachtte Engelbrecht tot de politieke stabiliteit was weergekeerd na de troebelen tegen Maximiliaan. Op 14 januari 1492 verkocht Jan Proost de *herberg van Mons* aan Engelbrecht⁽¹⁰⁸⁾. Zoals hoger vermeld hadden de opeenvolgende eigenaars deze herberg reeds gevoelig doen uitbreiden, onder meer met de percelen tussen hun eigen herberg en de voormalige *herberg van de Lek*. Na de verwerving van de *herberg van Mons* volgden de aankopen met de regelmaat van de klok. In september 1493 werd de eigendom van Johanna van der Noot opgekocht en op 26 januari 1496 werden de eigendommen van Filips van der Eycken verworven⁽¹⁰⁹⁾. Tussen 1498 en 1503 volgden zes andere aankopen en in de tussentijd slaagde hij er tevens in om een aantal hypotheekrenten te verwerven. Het huis *de Beer*, de woning van Olivier de la Marche en de voormalige eigendommen van de familie Mychelot Feully werden verworven, net zoals de bezittingen van Willem Faiteman, inclusief de plaats van de voormalige *Jodenpoel*, die door de stad Brussel aan hem was overgedragen in 1462⁽¹¹⁰⁾.

Deze aankopen getuigen overduidelijk van een totaalplan om de voormalige *herberg van de Lek* aan te passen. Het complex werd in elk geval gevoelig uitgebreid, maar de oude kern bleef herkenbaar. In de 17de eeuw was bijvoorbeeld nog sprake van het *cleyne ofte oudt huys van Nassau*⁽¹¹¹⁾. Dit toont aan dat er zeker geen *tabula rasa* van de vroegere bebouwing en eigendomsstructuren plaatsvond, zoals verscheidene historici lieten uitschijnen. De bronnen getuigen immers van een stelselmatige uitbreiding van het complex. Of er ook verbouwingen aan te pas kwamen, valt uit de schepenbrieven niet op te maken. Sommige historici haalden aan dat er in 1503 werken werden uitgevoerd. Saintenoy en Martiny wezen Lodewijk van Bodegem, Hendrik van Pede en Laureins Keldermans als bouwmeesters aan, maar lieten na dit te staven met concrete bronreferenties⁽¹¹²⁾. Het is wel bekend dat de bouwmeesterfamilie Keldermans in de periode 1480-1530 bij de verbouwing en vergroting van heel wat kastelen en stadspaleizen was betrokken⁽¹¹³⁾. Misschien ging het om verbouwingen of toevoegingen van specifieke onderdelen, zoals een nieuwe toegangspoort die in 1496 werd vermeld⁽¹¹⁴⁾.

Na 1503 vielen de investeringen een tijdje stil. Dit hield ongetwijfeld verband met het overlijden van Engelbrecht II in 1504. Vanaf 1509 zette Hendrik III van Nassau (1483-1538) de aankooppolitiek van zijn vader verder⁽¹¹⁵⁾. Tussen 1509 en 1515 werden andermaal vijf naburige eigendommen opgekocht⁽¹¹⁶⁾. En net zoals in 1499 al eens gebeurde, traden er wellicht

(108) NADH, NDDRB, n° 1220/2211.

(109) NADH, NDDRB, n° 1221/2230 en 1222/2262.

(110) NADH, NDDRB, n°s 1223/2307, 1224/2318, 1225/2361, 1227/2405, 1228/2404 en 1229/2434.

(111) HENNE & WAUTERS, *Histoire*, op. cit., t. III, p. 418.

(112) SAINTENOY, *Arts et artistes*, op. cit. (1934), p. 228; MARTINY, "L'aménagement urbain", art. cit., p. 173; MARTINY, *Bruxelles*, op. cit., p. 30.

(113) MEISCHKE & VAN TYGHEM, "Huizen en hoven", art. cit., p. 131.

(114) *beghinnende aen de nuwe poerte des vorseide heeren van Nassouwen* (CUVELIER, *Dénombrements*, op. cit., p. 253).

(115) Voor biografische nota's, zie COOLS, *Mannen*, op. cit., p. 272-273.

(116) NADH, NDDRB, n°s 1235/2601, 1234/2568, 1231/2508, 1232/2519 en 1233-2551.

stromannen op. Hendrik Montens, rentmeester van de Nassau's te Diest, en Jan Vrancx, conciërge van Hendrik III van Nassau, speelden een actieve rol in de verwerving van enkele percelen. Na 1515 duurde het andermaal tien jaar vooraleer het allerlaatste perceel werd verworven. Met de aankoop van het perceel van Jan van Hastere op 13 maart 1525 eindigde de stelselmatige uitbreiding van het *hof van Nassau*⁽¹¹⁷⁾. De Nassause Domeinraad bevat geen jongere documenten met betrekking tot het Brusselse wooncomplex. Dit suggereert dat er door opvolgers René de Chalons en Willem van Oranje geen uitbreidingen meer werden doorgevoerd.

Het is heel intrigerend dat de Brusselse historici vermeldden dat er aan het hof gebouwd werd in de periode dat er geen eigendommen werden verworven. Volgens Henne & Wauters vonden er nog werkzaamheden plaats in 1513 en in 1516 en 1524 werd nog gewerkt aan de kapel⁽¹¹⁸⁾. Schayes dateerde de bouw van de huidige kapel eerst in 1516, nadien in 1515⁽¹¹⁹⁾. Borchgrave d'Altena signaleerde dat de bouw van de kapel startte onder Engelbrecht II en minstens tot 1516 duurde⁽¹²⁰⁾, terwijl Lefèvre een tekst uit 1521 opdolf waarin sprake was van de nieuwe Sint-Joriskapel⁽¹²¹⁾. In de documenten van de Nassause Domeinraad zijn hierover alweer geen sporen van te vinden. Afgaande op de architectuur van de nog bestaande Sint-Joriskapel, uitgewerkt in laatgotische stijl, ziet het er in elk geval naar uit dat ze op het einde van de 15de of begin van de 16de eeuw werd gebouwd⁽¹²²⁾.

Indien de moeilijk verifieerbare gegevens van de Brusselse historici kloppen, dan lijkt het erop dat de bouwwerkzaamheden aan het *hof van Nassau* vooral plaatsvonden na campagnes van stelselmatige uitbreiding. Met de 16de- en 17de-eeuwse iconografie van het hof voor ogen, moeten we daarbij wellicht vooral denken aan punctuele verbouwingen of toevoegingen, zoals bijvoorbeeld poort en kapel, die vooral tot doel hadden om het oude complex aan te passen volgens de smaak van de tijd en de verscheidene onderdelen aan elkaar te lassen. Inderdaad, de afbeeldingen van het hof tonen geen volledig uit het niets geschapen en uniforme nieuwbouw, maar een heterogeen complex bestaande uit diverse entiteiten⁽¹²³⁾.

(117) NADH, NDDRB, n° 1236/2728.

(118) HENNE & WAUTERS, *Histoire*, op. cit., t. III, p. 420.

(119) Respectievelijk SCHAYES, *Histoire*, op. cit., t. II, p. 330 en SCHAYES, "Analectes", art. cit., p. 314.

(120) BORCHGRAVE d'ALTENA, "Note", op. cit., p. 2, 3 & 6.

(121) *in nova capella Sancti Georgii apud domum domini de Nassau* (LEFÈVRE, "Le tombeau", art. cit., p. 27).

(122) De architectuur van de kapel is bijvoorbeeld zeer vergelijkbaar met de kapel van het Brusselse Arme Klarenklooster, die schijnbaar uit dezelfde periode stamt (Britt CLAES, "De kapelmuur van het voormalige Arme Klarenklooster (Br.)", in A. DEGRAEVE & C. ORTIGOSA, eds., *Archaeologia Mediaevalis* 30, Brussel, s.n., 2007, p. 27-29).

(123) We hopen in een ander artikel te kunnen ingaan op de interne indeling en morfologie van het *hof van Nassau*.

Besluit

In dit artikel hebben we getracht om aan de hand van een eigendomsdossier uit de Nassause Domeinraad na te gaan hoe een laatmiddeleeuwse stedelijke adelsresidentie gestalte kreeg. Aangezien boekhoudkundige documenten met betrekking tot de bouw van het complex en materiële relicten nagenoeg volledig ontbreken, is dit zowat de enige manier om hierin een inzicht te verwerven. De analyse van het Nassause bronnenbestand wijst uit dat het imposante *hof van Nassau* dat we kennen van de 16de- en 17de-eeuwse iconografie wellicht geen nieuwbouw van het einde van de 15de of het begin van de 16de eeuw was, zoals door sommige historici werd beweerd. De uitbouw van het complex is het gevolg van enkele opeenvolgende uitbreidingscampagnes, waarbij steeds meer belendende percelen en huizen werden ingepalmd. Drie eigenaars en/of bewoners van het hof namen het initiatief: Willem van Duvendoerde in het midden van de 14de eeuw, Engelbrecht II van Nassau in de jaren 1492-1503 en zijn zoon Hendrik III in 1509-1515. Op andere tijdstippen werden amper nieuwe eigendommen verworven.

Deze analyse maakt dan ook brandhout van de stelling van Des Marez. De Nassau's hebben de voormalige Brabantse adel zeker niet uit de wijk verdrongen of verdreven. Eerst en vooral waren ze erfgenamen van Duvendoerde en kwamen ze via enkele testamentaire en matrimoniaire tussenstappen in het bezit van diens complex op de *Coudenberg*. Duvendoerde's beslissing om gronden op de *Coudenberg* aan te kopen, was in die zin bepalend voor de ligging van het latere *hof van Nassau*. Daarnaast is de omvang van het complex indirect ook te danken aan de acties van de bureu. De naburige *herberg van Mons* en de eigendommen van Mychelot Feully werden even vaak uitgebreid. Kortom, de Nassau's hebben met enkele 'simpele' aankopen hun complex enorm doen uitbreiden. En ten derde ging de stelselmatige uitbreiding van het complex vooral ten koste van ambachtslieden en hoffunctionarissen, al dient hier onmiddellijk opnieuw te worden benadrukt dat niet enkel de Nassau's hiervoor verantwoordelijk waren. De overgang van een redelijk gemengde 14de-eeuwse buurt naar een eerder monofunctionele 15de-eeuwse hofbuurt gebeurde in het eerste kwart van de 15de eeuw, net vóór de Bourgondische inpalming van het hertogdom Brabant. De uitbreidingen van Duvendoerde en van de Nassau's vonden respectievelijk vóór- en nadien plaats.

Bouwhistorici haalden een aantal factoren aan die een rol speelden bij de bouwgeschiedenis van laatmiddeleeuwse hoven en onder meer een grote impact hadden op de vaak heterogene architectuur. De reconstructie van de stelselmatige uitbreiding van het *hof van Nassau* toont aan dat factoren als toeval en financiële slagkracht ongetwijfeld een rol speelden. Historici wezen op de politieke en sociale aspiraties van rijke edellieden om stadsresidenties uit de grond te stampen. De concrete praktijk wijst echter uit dat de totstandkoming van zo'n stedelijke *pied à terre* veel complexer in z'n werk ging dan dat. De Brusselse stadsoverheid stimuleerde de komst van de edelen en de bouw van hun complexen met rijkelijke giften. De nabije bureu ontplooiden gelijkaardige strategieën op het vlak van immobiliën. Oorlogen, financiële crisissen, stedenbouw, huwelijksstrategieën, enzovoort hadden al evenzeer een effect op de uiteindelijke uitbouw van dergelijke complexen. In die zin dienen we het hele totstandkomingsproces van het *hof van Nassau*

– en wellicht ook andere hoven – in een veel breder kader te benaderen dan tot hiertoe vaak werd gedaan. De wisselwerking tussen de bouwgeschiedenis en de maatschappelijke en familiale evoluties kan niet genoeg onderstreept worden.

Uiteraard schoten tijd en plaats te kort om andere interessante pistes dieper uit te werken. Zo blijft het voorlopig onduidelijk hoe en wanneer de drie grote initiatiefnemers (Willem van Duvenvoorde, Engelbrecht II van Nassau en Hendrik III van Nassau) hun bouwkundige ambities waarmaakten. Lieten zij het complex uitbouwen wanneer ze effectief in Brussel aanwezig waren? Of lieten ze de uitbreidingen en eventuele bouwwerken uitvoeren wanneer ze in het ‘buitenland’ vertoefden (en er dus geen hinder van ondervonden)? En wat gebeurde er precies in het hof tijdens deze veelvuldig voorkomende perioden? Een andere vraag heeft betrekking op de plaats van het *hof van Nassau* in de 15de- en 16de-eeuwse architectuur in onze gewesten. Volgens Leurs was het hof “wellicht het aanzienlijkste onder de adellijke paleizen, welke zo kunstig verzezen op het einde der XVe eeuw en het begin der XVIe eeuw; maar architecturaal lijkt het toch geen topprestatie te zijn geweest”⁽¹²⁴⁾. Kan het geklasseerd worden onder de heterogene geassembleerde adelsresidenties van de late middeleeuwen of bevat het reeds aspecten van de ‘renaissancistische eenheidsarchitectuur’, zoals het 16de-eeuwse paleis van Granvelle⁽¹²⁵⁾, de talrijke Italiaanse *villae* en Parijse *hôtels*⁽¹²⁶⁾? We hopen dieper in te kunnen gaan op deze vraag in een toekomstig artikel waarin de architectuur en interne geleding van het complex nader worden geanalyseerd, onder meer in het kader van de typische Brabantse adelsarchitectuur uit die periode⁽¹²⁷⁾.

(124) LEURS, “De vorstelijke heuvel”, art. cit., p. 161.

(125) DE JONGE, “Le palais Granvelle”, art. cit., p. 341-387.

(126) David THOMSON, *Renaissance Paris. Architecture and Growth 1475-1600*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1984, 214 p.; Alexandre GADY, *Les hôtels particuliers de Paris : Du Moyen-Age à la Belle Epoque*, Paris, Parigramme, 2008, 316 p.

(127) Krista DE JONGE, “Up die manier van Brabant. Brabant en de adelsarchitectuur van de Lage Landen (1450-1530)”, in *Bijdragen tot de geschiedenis. De Brabantse Stad. Dertiende colloquium, Leuven, 18-19 oktober 2002*, vol. LXXXVI, 2003, nr. 3-4, p. 409-423.

ABSTRACT

Bram VANNIEUWENHUYZE & Stefan MEIJERING, *The court of Nassau. The construction of an aristocratic residence in late medieval Brussels*

In recent years, historians have devoted much attention to the integration of rich nobles and state officials in late medieval urban society. However, the concrete spatial practices linked to this socio-cultural integration have received less scholarly attention. In this paper, we use the abundant archives relating to the late medieval court of Nassau in Brussels (14th-16th century) to reconstruct the genesis and expansion of such an urban noble residence and its integration within the surrounding neighbourhood. The complex that we know from 16th- and 17th century iconography and cartography seems to be the result of several successive construction campaigns. It is, however, clear that the construction of this residence was not the result of a simple and short architectural intervention. We stress the complex and long term interaction between personal aspirations and collective interests, between family history and town history and between local building history and the urbanization of the surrounding quarter and entire town.

Urban residences - Brussels - Nassau - Building history

RÉSUMÉ

Bram VANNIEUWENHUYZE & Stefan MEIJERING, *Le palais des Nassau à Bruxelles. La construction d'une résidence urbaine au Bas Moyen Âge*

Ces dernières années, l'intégration de nobles et de hauts fonctionnaires dans la société urbaine du Moyen Âge a fait l'objet de nouvelles recherches. Malheureusement, la concrétisation spatiale de cette intégration culturelle et sociale a été quelque peu négligée. Dans cet article, nous mettons à profit l'abondante documentation disponible pour le palais des Nassau à Bruxelles (XIVe-XVIe siècles) afin de reconstituer la genèse et l'évolution de leur résidence urbaine et d'étudier son intégration dans le quartier. Le bâtiment qui apparaît dans les sources iconographiques et cartographiques des XVIe et XVIIe siècles doit avoir été le fruit de plusieurs campagnes de construction successives, intégrant progressivement des parcelles et maisons avoisinantes. Il est certain que la réalisation d'une telle résidence ne peut en aucun cas avoir été le résultat d'une conception architecturale globale. Dans cet article, nous mettons en lumière l'interaction complexe entre les aspirations personnelles et l'intérêt public, entre l'histoire familiale et l'histoire urbaine, entre l'histoire de la construction de l'immeuble et l'urbanisme du quartier et celui de la ville toute entière.

Résidences urbaines - Bruxelles - Nassau - histoire du bâti

SAMENVATTING

Bram VANNIEUWENHUYZE & Stefan MEIJERING, *Het Brusselse hof van Nassau. De oprichting van een laatmiddeleeuwse stadsresidentie*

Er is al heel wat bekend over de integratie van rijke edelen en topfunctionarissen in de stedelijke maatschappij van de late middeleeuwen. De concrete ruimtelijke kant van

deze sociaal-culturele integratie is wat minder belicht. In dit artikel maken we dankbaar gebruik van de gunstige bronnensituatie over het Brusselse *hof van Nassau* om op zoek te gaan naar de wording en vormgeving van een dergelijke laatmiddeleeuwse adellijke stadsresidentie en de integratie in de omliggende buurt. Uit het onderzoek blijkt dat de uitbouw van dit complex het gevolg was van enkele opeenvolgende uitbreidingscampagnes, waarbij steeds meer belendende percelen en huizen werden ingepalmd. In elk geval kan de totstandkoming van een dergelijke stadsresidentie niet aanzien worden als een eenvoudige en kortstondige architecturale ingreep – zoals het soms wordt voorgesteld – en onderstrepen we de complexe wisselwerking tussen persoonlijke aspiraties en collectieve belangen, tussen familie- en stadsgeschiedenis en tussen plaatselijke bouwgeschiedenis en stedenbouw op stadsniveau.

Stadsresidenties - Brussel - Nassau - bouwgeschiedenis